
XX. SZÁZAD

Az egyház a XX. századi olasz államban

Hatalmas és vaskos kiadványban tárgyalja és illusztrálja a szerző, *Roberto Pertici*, a Bergamoi Egyetem történész professzora az olasz állam és az Egyház kapcsolatát a XX. század folyamán, egészen pontosan az 1914 és 1984 közötti időszakban, mely időszakon belül három mozzanatot emel ki: a Lateráni szerződés ratifikálását, az alkotmányozó nemzetgyűlés munkáját és a Konkordátum revízióját; mindezt az olasz parlament e téren történelmi jelentőségű vitáin keresztül, az Olasz Köztársaság Szenátusa Történeti Archivumának felhasználásával.

Az olasz állam és a katolikus egyház viszonyát nem lehet megérteni „a politikai, kulturális és vallási orientációk pluralitása nélkül”, amely viták pedig egyúttal „etikai és társadalmi kérdéseket is kétség kívül érintettek”, mint ahogy nyilvánvaló az is, hogy az „Alkotmányos Karta döntő fejezete és legmasabb rendű pontja volt az állami döntések és a vallásszabadság közötti szintézisnek és kölcsönös elismerésüknek”, és biztosította a jövő számára „a konfliktusoktól mentes rendet”. Itt olyan rendet és rendszert kell értenünk, amely a világ felé az „összehasonlítás, a párbeszéd és az együttműködés modelljét állítja”, a Szentszék miniállama létrehozásának elismerése pedig „mentes volt minden polemizáló töltetől, és úgy értelmezték, mint nyugodt és építő jellegű kapcsolatok dinamikájának helyreállítását”. Az 1984-es reform, megerősítve az „állam és az Egyház sajtósági rendszerét... létrehozta a kölcsönös együttműködés alapját az ember felemelkedése és az ország javának biztosítására”.

A fenti *Presentazione*t (egyfajta előszó) *Renato Schifani*, az Olasz Köztársaság Szenátusának Elnöke (a XVI. törvényhozási ciklusban választották meg 2008-ban) fogalmazta meg.

A könyv hét nagy fejezetben időbeli és tematikai sorrendben tárgyalja a témát. E hét fő fejezet a következő: *I. A tegnap világa; II. A Nagy Háború kiváltotta fordulat; III. Út a Kibékülés felé; IV. A fegyveres béke; V. A bukás után; VI. A Laterani szerződés az Alkotmányozó nemzetgyűlésben; VII. A felekezeti pluralizmus felé.*

A témák gazdagságát és kifejtésük terjedelmét és bonyolultságát látva természetesen képtelenség lenne valamennyi érintett témát, történelmi fordulópontot, vitát és a viták eredményeit ismertetni, ezért – mint más hasonló esetben –, most is csak néhány, önkényesen kiválasztott momentumot kívánok kicsit részletesen bemutatni.

1929. május 24-én az olasz szenátus a februárban aláírt Lateráni szerződés gyakorlati megvalósítását vitatta meg az akkori miniszterelnök, *Mussolini* jelenlétében. A felszólaló, a katolikus ellenzékhez tartozó *F. Crispolti* kiemelte a szerződést előkészítők, azaz *XI. Pius* pápa, *III. Vittorio Emanuele* és Mussolini bátorságát, és rámutatott a most eltörölendő törvények kiválasztásában közreműködők magas fokú hazafiúi kötelességérzésére, időnként kénytelen és kellemetlen szembefordulásukra saját meggyőződésükkel. *B. Croce* saját maga és néhány szenátortársa nevében felhívta a figyelmet arra a tényre, hogy, bár nem támogatták az új törvénytervezetet, mégis részt vesznek „ilyen súlyos kérdések” szenátusi vitájában. Ugyancsak ő jelezte, hogy már a XVII. században, a Risorgimento előestéjén megjelentek az „egyházzal szembeni világi gondolatok és intézmények”. Gondolatai tulajdonképpen a XIX. században is létező kényes kérdésekre is utaltak, pontosan az olasz nemzeti fejlődés menetére, azon belül „a pápaság olasz jellegét, a félsziget történelmében betöltött szerepét, egy egyházi állam létezését illetően”.

A XIX. századi viták felelevenítése után (itt találkozhatunk, többek között, *Mazzini* és *Cavour* nevével és az általuk képviselt nézetekkel, pro- és antiklerikális mozgalmakkal, vonulatokkal, amelyek a század végi antiklerikalizmus megerősödésében csúcsosodtak ki), átlépünk XX. századba, melynek első éveit a „meg nem alkuvó katolikus mozgalom szétesése és a mérsékelt klerikalizmus fejlődése” jellemezte, amikor a világi és a vallásos (katolikus) szféra kezdett egybe olvadni a közszféra minden területén: közgazdaság, pénzügyek, gazdaság.

Az I. világháború idején egy, 1917-ig titokban tartott, de gyakorlatilag már 1915 végén kiszivárgott, a *Salandra*-kormány által hozott figyelmeztetés arra biztatta a Hármasszövetséget, hogy a háború befejezése utáni béketerárgyalásokból lehetőleg zárják ki a Szentszék: az olaszok nem akarták, hogy egy esetleges önálló pápai állammal az ellenség diplomáciai kapcsolatokat létesítsen. Ezt az álláspontot *XV. Benedek* hevesen támadta, s teljeskörű szabadságot követelt hivatala számára. A háborús események bonyolították a Szentszék és a pápa helyzetét, s mindinkább világossá vált, hogy a legfontosabb feladat, amire koncentrálniuk kell, az egy új megállapodás az olasz állammal egy önálló, szuverén pápai állam létrehozása céljából. Tá-

mogatták őket ebben a központi hatalmak, elsősorban Németország; ez a támogatás az olasz-ellenes propaganda részét képezte. A probléma megoldása 1919-ben kezdett körvonalazódni: az olasz törvényhozás kész volt *közvetlen* tárgyalásokra a Szentszék hivatalos képviselőjével. Az olasz kormány végül meghatározta a Vatikán helyzetét, területét, az olasz állam vállalta a felelősséget az új állam – a Vatikán – rendjéért és biztonságáért, a polgári és büntető igazságszolgáltatás működéséért, a Vatikán pedig teljes jogot kapott a postai és távirati szolgáltatások ellátására. Az új állam nemzetközi elismertetését a Nemzetek Szövetségébe történő belépéssel látta garantálva. A háború befejezése után a néhány évvel azelőtti, az állam és az Egyház szétválasztását minden áron megvalósítani igyekvő erők helyébe a pápaság nemzetközi elismerését és az együttélést szorgalmazó erők léptek, a katolikusok helyzete pedig jelentősen megerősödött a Partito popolare (Néppárt) létrejöttével és az 1919. novemberi választásokon elért győzelmével.

1921. májusában a törvényhozás XXVI. ülészakán felszólalt Mussolini, az a képviselő, aki mindenkor teljes erejével a klérus ellen harcolt, támadta *XV. Benedeket*, a Szentszéket, ugyanakkor mint „*Machiavelli* olvasója, nagyon jól ismerte a vallási elem mobilizáló erejét”, s ezért már 1920-tól, a fasiszmus kezdeti szakaszában kijelentette: „A fasiszmus nem hirdeti és nem gyakorolja az antiklerikalizmust”, majd: „Állítom, hogy a latin és a birodalmi hagyományt ma a katolicizmus képviseli,... az egyetlen egyetemes eszme, amely ma Rómában létezik, a Vatikánból sugárzik”. És Mussolini nem volt egyedül ezzel a véleményével: 1871 óta most először vált elfogadottá az a nézet, mely szerint „a pápa szuverenitását valóságossá kell váltani, s egy minimális méretű területhez kell kötni”. XI. Pius pápa szerint a háború után sürgősen egy olyan társadalmat kell létrehozni, amelyet „az egyház vezet”, és amelynek „ki kell dolgoznia és érvényesítenie kell az ember valamennyi problémájára, így a politikaiakra és a társadalmiakra is, egy érvényes választ”.

Ezek után megkezdődött a „közeledés szakasza”, mégpedig konkrétan 1923. január 19-én vagy 20-án, amikor *Gasparri* bíboros és Mussolini mint új miniszterelnök titokban találkoztak. A találkozót Mussolini kérte, célja kettős lehetett: egyrészt közvetlen kapcsolatot teremteni ezzel a „fontos vitapartnerrel”, másrészt a „fasiszmus köré tömöríteni fontosabb alkotóelemeit, majd ezen alapról kiindulva, végre létrehozni egy olyan országot, amely nagyhatalmi külpolitikát folytathat”. A Vatikán óvatosan közelítette meg a kérdést, különösen azután, hogy a Mussolini-vezette fasiszták irtóhadjáratot indítottak a katolicizmus ellen. Mindez nem akadályozta meg a „közeledés” folyamatát; maga XI. Pius azonban kijelentette, hogy csak

akkor lehet szó törvényes megállapodásról, ha beszüntetik a Szentszék és a pápa elleni „aljas” tevékenységeket. 1926 végén Mussolini először félhivatalos, később – de még ez év december 31-én – hivatalosan is felhatalmazta *D. Barone* államtanácsost, hogy dolgozza ki a Szentszék és az olasz állam közötti kapcsolatok végső tervét „teljes titokban és ad referendum”. Tudni kell azonban, hogy mindezek mellett Barone és Mussolini is ellene voltak a Szentszék bármilyen nemű „területi szuverenitásának...”, és Itália szuverenitását a Szentszék szuverenitása fölé helyezték; a Szentszék területi szuverenitásának elismerése a Vatikánnak mint nemzetközi jogi személynek az elismerését is jelentette volna! A tárgyalások a két fél között megszakításokkal folytatódtak az oktatás, a házasságkötések témakörében felmerült nézetkülönbségek miatt, de végül elvezettek a végső ponthoz, a Lateránumi egyezség megkötéséhez. „Mindenek előtt »olasz« megoldásról van szó – jegyzi meg a szerző –, ami kizárta más államok részvételét; ebből a szempontból a római kormány sikerét és a Vatikán alkalmazkodó képességét mutatta”. Az új állam területe nem lett nagyobb, viszont az olasz kormány elismerte a Szentszék és a pápa „teljes szuverenitását” a már régebbi törvények alapján, a katolikus egyház többé nem az államnak alárendelt szereplő maradt, és nemzetközi jogi alapokat is kapott, belpolitikai téren pedig – többek között – megszűnt a „katolicizmus” és a „nemzet között az előkelőségek” által felállított különbség, amit egy „népi rezsim” követett.

A szerződés aláírását követte a „fegyveres béke” korszaka: a két szerződő fél szigorúan és kölcsönösen felügyelte saját kiszabott területét és a szerződésben garantált jogokat. Az olasz társadalom különböző rétegeit a szerződés körüli viták kulturáltságuk fokának megfelelően foglalkoztatták: a szövevényes jogi – technikai kérdések természetszerűleg mind a katolikusok, mind a fasiszták között a műveltebb rétegeket érdekelte, bizonyos konfliktusok diplomáciai téren zajlottak, a „széleskörű publikum” nagy része kedvezően fogadta a kibékülést, amelynek sikerét Mussolininek és a kormánynak tudta be. Nem volt viszont népszerű XI. Pius „meg nem alkuvo politikája” még a klérus körében sem, pedig a pápa helyesen látta, hogy ez a kiegyezés a későbbiekben komoly konfliktusokat fog okozni a Szentszék és az olasz fasiszta állam között. Nézetét több politikus és újság is osztotta, ami arra készítette Mussolinire, hogy a kiegyezésnek örülő fasiszta híveit nagyobb visszafogottságra, a Szentszéket pedig az állam által megszabott határok közötti tevékenységre szólítsa fel. Élesedett a helyzet a fasiszta kormány és a Szentszék között, amikor ez utóbbi a választásokkal kapcsolatban arra buzdította a katolikusokat, hogy olyan törvényhozásra adják szavazatát, amely előtérbe helyezi a lateránumi szerződés megvalósulását. Mussolini

úgy reagált, hogy visszautasította az ilyen szavazatokat, és kiábrándította az apolitikusságot félredobó katolikusokat, mondván: „...a rendszer... holnap totalitáriusabb lesz, mint volt tegnap”. A két fél – fasiszták és katolikusok – között heves vita bontakozott ki a kultúra, a vallás és a filozófia középiskolai oktatásának területén. Az 1929-es törvényhozás ratifikálta az egyezményt, és Mussolini beleegyezett, hogy a ratifikációs okmányokat a Vatikánban cseréljék ki, de közte és a pápa között semmilyen találkozást nem terveztek. Az okmányok cseréjét azonban még sokirányú és tartalmú, mind a pápát, mind Mussolinit nyugtalanító üzenetváltás előzte meg, és a könyv mind a két fél esetében kiemeli a „félni” szót: azaz mind XI. Pius, mind Mussolini félt attól, hogy kifogásaik, esetleges kemény megfogalmazások lehetetlenné tehetik a történelmi eseményt – a ratifikációs okmányok kicserélését.

Milyen álláspontot képviseltek az antifasiszta pártok – közöttük természetesen elsősorban és kiemelten a kommunista párt – az olasz állam és az Egyház kapcsolatát illetően?

Magától értetődően ezek a pártok – a kommunista párt kivételével – a kapcsolatok ártékelését, az Egyház hatásának megszüntetését követelték, és „ebben a forradalomban a katolikusoknak semmilyen szerepet nem szántak”. A kommunisták a lateráni szerződéssel szemben „legyőzték ellenérzésüket”, és nem kívántak „büntető politikát” folytatni. Ilyen irányú állásfoglalásukat a nemzetközi kommunista mozgalom által kijelölt és követendő irányvonal is befolyásolta: 1935-ben a Kommunista Internacionálé VII. kongresszusa felszólított minden demokratikus erőt, így a katolikusokat is, a fasiszmus elleni összefogásra. A kommunista mozgalom vezetői és a Szentszék közötti kapcsolatteremtésben és -fenntartásban *A. Donini* és *E. Sereni* játszottak döntő szerepet. Hamarosan a többi antifasiszta párt is arra az álláspontra helyezkedett, hogy igenis a Szentszék fontos tényező lehet Itália „nehéz átalakításában”. Az is igaz viszont, hogy ugyanekkor az USA-ba emigrált antifasiszták egy része, köztük *Salvemini* (neves olasz történész, az olasz szocialista párt tagja) durva támadást intéztek XI. és XII. Pius ellen, akiket „a fasiszmus legotrombább cinkosainak” neveztek, egy *R. Bauer* pedig a szerződés eltörlését és az Egyház szuverenitásának teljes megszüntetését követelte.

1944-től *De Gasperi* az új olasz állam létrehozásában elsődleges szerepet szánt „az erkölcsi tudatnak”, és kimondta, hogy az élet minőségének javulása csak a keresztény szellemiségen alapulhat; nézeteit később az olasz kereszténydemokraták fogják magukévá tenni. *De Gasperi* saját magát és pártját állította garanciaként a „katolikus jelenlét jövője részére az olasz

társadalomban”, majd követelte, hogy a „jó ügy érdekében... a katolikusok felmentést kapjanak a fasizmussal szembeni minden felelősség alól”. Véleményét, követeléseit alátámasztotta és igazolta – többek között – *F. Chabod* történész 1950-ben Párizsban tartott előadás-sorozatában, amikor kijelentette: „az 1943 szeptembere és 1945 áprilisa között »ketté osztott« Olaszországban az Egyházzal alkotott kép sok olasz, még a nem hívők szemében is megváltozott, amennyiben a »legbiztosabb tájékozási pont, az egyetlen és legmegbízhatóbb pont volt, amelyben bízni lehetett«; nem véletlen tehát, hogy az új kormány vezetői roppant fontosnak tartották a Vatikánnal és az egyházi hierarchiával a legteljesebb egyetértést”.

1944-ben a Vatikán igyekezett a nemzetközi elismerését az ENSZ-be történő felvételével elérni; ezt a törekvését azonban az amerikai államtitkár egyértelműen elutasította, mondván, a Szovjetunió ügyis megvétőzná, és egyébként a Lateráni szerződés 24. cikkelyével is ellentétes lenne, hiszen az ENSZ-tagság fegyveres erők bevetését is feltételezi. A megalakult új kormány, élén *Parrival*, a belpolitikában próbált egyensúlyt találni a Vatikánt érintő saját és a többi párt – elsősorban a Kereszténydemokrata Párt – állásfoglalásai között, amihez még hozzájött a Szövetségesek és a leendő politikai egyensúlyt is biztosító katolikus tömegek nyomása. A politikai feszültséget csak növelte a milánói Katolikus Egyetem további működésének engedélyezése körül kialakult vita a Szentszék és az amerikaiak között; a Vatikán itt kénytelen volt engedni az amerikaiaknak és a kormánynak.

1945. december végén kezdődött meg Olaszországban a „kongresszusok évszaka”, ami az alkotmányozó nemzetgyűlés munkáját hivatott előkészíteni. A Szentszék figyelmesen követte ezt a folyamatot, amelynek során elsősorban a kommunisták állásfoglalására volt kíváncsi, csakúgy egyébként, mint minden politikai mozgalom, amelyek viszont a Szentszék reakcióit figyelték, hiszen ez utóbbi a háború alatt szovjet- és kommunizmus-ellenségességével tűnt ki. Az olasz Kommunista Párt figyelmének középpontjában a Kereszténydemokrata Párt tevékenysége állt, azaz minden szinten és vonalon a feszült figyelem és kivárás volt megfigyelhető. A Szentszék fő célja egyébként az volt, hogy megőrizze az 1929-es szerződés eredményeit, ne kelljen „újrátárgyalni” azokat, a miniszterelnök pedig azzal volt tisztában, hogy szüksége lesz a Szentszék és az egyházi hierarchia közreműködésére.

Az alkotmánytervezetet *M. Ruini* 1947. február 6-án terjesztette be az alkotmányozó nemzetgyűlésnek; ebben a tervezetben egyik központi téma volt az állam és az Egyház, a másik az Olasz Kommunista Párt és a Kereszténydemokrata Párt viszonya. A szavazás az új alkotmányról 1947. március 26-án történt, és óriási többséggel fogadták el. A megelőző éjszaka „az Olasz Köz-

társaság történetének »emlékezetes helye« maradt: bizonyos tekintetben véglegesen lezárta a római kérdést, és lehetővé tette a katolikusok tömegének az új Alkotmány intézményeiben, értékeiben történő meggyökeresedését, mások számára hosszú távon egy sor politikai dinamizmust biztosított... Elsősorban azonban új aktualitást adott a »világiak« és a »katolikusok« között eredendő törésnek”. Ennek keretében zajlottak egy hónappal később viták az iskolákról; a kereszténydemokraták egy törvénymódosítást terjesztettek be, amelyet nagy többséggel meg is szavaztak, és amelynek lényege a következőkben foglalható össze: az államnak az oktatásban általános rendszerező funkciója lenne, közületek és magánszemélyek iskolákat nyithatnak a közjog normáinak elfogadása mellett, s ami talán a legfontosabb: állami vizsgát ír elő a középfokú képzés végén, s rögzíteni kell a nem állami iskolák jogait és kötelességeit, amennyiben azok az állami iskolákkal egyenlő jogokat (’parificazione’) kérnek. 1989-ben az alkotmánybíróság egyik döntésében kinyilatkoztatta: „Az állam laicitásának legfőbb elve a köztársaság alkotmányos kartája által kijelölt államformának egyik oldala”; ez azt jelentette, hogy az állam garantálja a vallásszabadságot a felekezeti és kulturális pluralizmus rendszerében. Az állam és az Egyház közötti viszony problematikája továbbra is napirenden volt, és érdekes vonulata, hogy még az 1950-es évek közepének francia kül- és belpolitikája is belejátszott. Az Egyház belátta, hogy „a nemzetnek új öntudatra és új szokásra van szüksége új, igazságosabb és stabilabb társadalmi struktúrák révén”. Ez a megállapítás annál inkább helyénvaló volt, mivel az 1950-es évek második felében a közvéleményben egyre inkább eluralkodtak a laicizmust támogató antiklerikalista megnyilvánulások. Az Olasz Kommunista Párt konkrét támadást sürgetett az „elklerikalizálódás” ellen, a Kereszténydemokrata Párt, mivel veszített addigi egyeduralmából, nemigen tudott szembeállni az egyre erősödő laicizáló törekvésekkel, amelyek végül is viszafordíthatatlan változásokat, reformokat eredményeztek az olasz társadalomban, így a középfokú oktatásban, az állami óvodai intézményrendszerben, egészségügyben, regionális igazgatásban, a vásárlásban, a családjogban stb... Maga a Vatikán a II. Vatikáni Zsinat keretében hozott olyan állásfoglalásokat, amelyek alapjaiban érintették az állam és az Egyház közötti kapcsolatokat, az 1929-es szerződéstől történő „kritikus eltávolodást”; ez az új hozzáállás azután lehetővé tette, hogy hasonló intézkedések születhessenek a világi körökben hagyományosan meglévő viselkedési modellekben. A II. Vatikáni Zsinat a szerző szerint „nagy kollektív, »optimizmussal« töltött mítosszá vált... a »konstantinuszi« Egyház kritikája, a vallásos jelenség mindenféle világi fertőzéssel és a [értsd: világi] hatalommal kötött kompromisszummal szembeni ellenállás váltak állandó témáivá”.

Az ideológiai, politikai és erkölcsi viták azonban folytatódtak a Szent-szék és az állam között, különösen a házasság–válás kérdésében; az 1970-es években a kereszténydemokraták kerültek nehéz helyzetbe a Szent-székekkel zajló vitákban, amikor is mindkét fél azon fáradozott, hogy saját pozícióját ne veszítse el, illetve a politikai egyensúlyt fenntartsa. 1980. március 11-én a Szent-szék indítványára aláírtak egy szándéknyilatkozatot, amelyet mindkét fél „úgy tekintett, mint saját munkája befejezését”. A „tervezet” kimondta, hogy a „katolikus vallás mint olasz állami vallás többé nem létezik sem a házassági, sem az iskolai, sem az egyházi létesít-mények normatívájában”. A megegyezéshez vezető út – 1976. novembe-rétől 1983. áprilisáig – meglehetősen hosszú volt, közben hét „tervezet” készült; a „kimerítő időbeli hosszúságot” az olasz belpolitikai események és válságok okozták. Az eredmény azonban nem maradt el: 1984. február 18-án a római Villa Madamában Craxi és Casaroli aláírták a Late-ráni szerződést módosító egyezményt, az új Konkordátumot, amelyet az utóbbi évtizedek Olaszországának politikai és társadalmi változásai és a II. Vatikáni zsinat állásfoglalásai tettek szükségsszerűvé. Legfontosabb célkitűzései ennek az új Konkordátumnak a következők voltak: az állam és az Egyház függetlensége és szuverenitása, valamint „elkötelezettségük az ember és az ország javának előbbre vitelében”, vallási szabadság, a Szent-szék jogainak elismerése „pásztori, nevelési, karitatív, evangelizá-cióis területen”, ugyanakkor az iskola és az oktatás szabadságának alkot-mányos biztosítása az Egyház iskolaalapítási jogának elismerése mellett. Végül idézzük a könyv szerzőjének egyik befejező mondatát: „Az 1984-es egyezmény a nemzetállam »pacifikálása« irányában operált, és ezt csak megerősítette az az egyidejű jóvátétel, mellyel a »befogadott kultuszokat« illették, és amelyek most véglegesen szabad felekezetekké válhattak, és a katolikusokéval egyenlő méltóságban részesültek”.

A nagyon részletes, alaposan dokumentált mű első részét ismertettem a fentiekben. A könyv második része azokat a parlamenti vitákat reprodukálja, amelyek szoros kapcsolatban állnak a szerző által az első részben tárgyalt témákkal, így pl.: Mussolini 1929. május 13-i, Rocco igazságügyi és kul-tuszminiszter 1929. május 14-i, Croce 1929. május 24-i, Calamandrei 1947. március 4-i, Orlando Vittorio Emanuele 1947. március 10-i, Dossetti 1947. március 21-i, De Gasperi 1947. március 25-i, Levi 1965. február 17-i, Basso 1967. október 4-i, Arfè 1976. december 1-jei, Andreotti 1978. december 6-i, Spadolini 1978. december 7-i, Craxi 1984. január 25-i beszédét, illetve – többek között – az éppen adott témához kapcsolódó hozzászólásokat Tog-liattitól, Nennitől. A könyv utolsó dokumentuma a Rómában 1984. február

18-án aláírt „egyezmény, amely módosítja az 1929. február 11-i, az Olasz Köztársaság és a Szentszék között létrejött Lateráni Konkordátumot”.

Érdekes, izgalmas és tanulságos annak a CD-ROMnak az anyaga (óriási dokumentáció!), amely az 1921 és 2008 közötti időszak parlamenti vitáinak jegyzőkönyveit tartalmazza. Három nagyobb egységre oszlik: 1. A kiegyezés felé; 2. Vita az Alkotmányos Nemzetgyűlésben; 3. A Lateráni Szerződés reformja és kiegyezés más felekezetekkel. A Kiegyezés felé című fejezet után rövid áttekintést kapunk eredeti és korabeli újságszemelvények formájában egyrészt az olasz, másrészt a külföldi sajtóvisszhangokból, ez utóbbiak Svájc-ból, Németországból, Belgiumból, Dániából, Egyiptomból, Franciaországból, Angliából, Romániából és Spanyolországból érkeztek.

Röviden összefoglalva véleményemet a könyvről és a csatolt CD-ROM-ról, csak annyit mondhatok, olyan alapvető, részletekbe menő, gazdag jegyzetapparátussal összeállított műről van szó, amely (valószínűleg) a téma szakkutatóinak is nyújthat újdonságokat, értem ez alatt az új adatokat és az esetleges új megvilágítási kiindulópontokat...

Roberto Pertici: Chiesa e Stato in Italia. Dalla Grande Guerra al nuovo Concordato (1914–1984) [Egyház és állam Olaszországban. A Nagy Háborútól az új Konkordátumig (1914–1984)]. Bologna, Il Mulino, 2009, 891 o. + CD-ROM.

Kun Tibor